

DEKONSTRUKSIYA – FON BİLİKLƏRİNİN REALLAŞMASININ ƏN MÜRƏKKƏB
ÜSULLARINDAN BİRİ KİMİ

Giriş. Təqdim olunan məqalə çərçivəsində fon biliklərinin verballaşma formatlarından biri kimi dekonstruksiya araşdırılır. Məlum olur ki, bir çox hallarda bu mətn permutasiyası vasitəsilə istifadə edilən yazarlar məhz, öz oxucu auditoriyasının müəyyən istiqamətdəki fon biliklərinin mövcudluğuna əsaslanırlar. Əks halda yazar – mətn – oxucu ünsiyyəti formatında semiozisin reallaşması mümkündür olardı. Məqalə çərçivəsində Britaniya yazıçısı, detektiv kraliçası Aqata Kristinin “Heraklin qəhrəmanlıqları” əsərinə, habelə Azərbaycan yazıçısı Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanına istinadən təhlillər aparılır. Məlum olur ki, birinci halda müəllif (A.Kristi) yunan mifologiyasına müraciət ediyi halda, ikinci halda müəllif (K.Abdulla) milli folklor irsinə istinad etmişdir.

Əsas hissə. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, dekonstruksiya anlayışı daha çox ədəbiyyat və fəlsəfə ilə əlaqələndirilsə də, müasir tədqiqatlar onun dilçiliklə də sıx bağlı olduğunu ortaya çıxarır. Hətta təhlilçilər J.Derridanın özünün dekonstruksiya nəzəriyyəsinin ərsəyə gətirilməsi prosesində bir sıra dilçilərin, o cümlədən, F.de Sössürün təsir dairəsində olduğunu önə sürmüşlər [14]. Bədii diskursda fon biliklərinin reallaşma mexanizmləri sırasında dekonstruksiya texnikasının xüsusi rol oynaması faktı bir sıra tədqiqatlarda etiraf edilməkdədir [13, s.321-325]; [20, s.153-161]. Məlumdur ki, dekonstruksiya istilahı M.Haydegger tərəfindən təklif edilsə də, elmi terminologiya dövrünə isə J.Lakan tərəfindən gətirilsə də, onun elmi əsaslandırması poststrukturalizmin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan J.Derrida düşüncəsinin məhsuludur [15]. Bütün dünyanın mətnlərdən ibarət olduğunu və mətn törədici prosesinin nəhayətsiz olduğunu önə sürən J.Derrida görə, mətn hər hansı bir fenomenin representasiyası kimi, digər representasiyalar sistemində müraciəti, referensiyası şərtləndirir və nəticədə interpretasiyalar, fərqli yozumlar, representasiyalar sisteminin külliyyəti ortaya çıxır [16, s.313-316].

Dekonstruksiya nəzəriyyəsinə görə yeni anlayışların mətnin yazılış prosesində deyil, məhz, onun oxunmasında, yəni bilavasitə hər bir oxucunun fərdi interpretasiyası şəraitində mümkün olur [18]. Bu zaman isə “fəaliyyət dairəsinə” fon bilikləri qoşulur: istənilən mətn interpretasiyasında fon bilikləri və şəxsi təcrübə (digər adı ilə individual-qazanılmış fon bilikləri) həlledici rol oynayır (mətnin interpretasiyası prosesinin fon bilikləri ilə şərtlənməsi məqalı ilə bağlı daha ətraflı: [11, s.102-107]).

Ənənəvi metafizika nöqteyi nəzərdən mətn müəllifi, metaforik anlamda, Tanrıya bərabər tutulur və o (müəllif) yaratdığı mətni oxuculara (interpretatorlara) təqdim etməklə “əsl olanı” “öz qullarına ...istifadəyə təqdim etmiş olur” (metaforalar J.Derridaya məxsusdur – S.M.). Bu, ondan qaynaqlanır ki, J.Derridaya görə, mətnlər yetərincə radikal differensiallaşmalar üçün, məna fərqləndirmələrinə ortaya çıxardığı sonsuz törədici prosesə üçün daim açıqdırlar. J. Derrida bunu, məhz, interpretasiya gerçəkliyinin daima var olması faktı ilə əlaqələndirir [12, c.257-258]. Interpretasiyanın isə bilavasitə fon biliklərinin təsir dairəsində gerçəkləşməsi isə, artıq qeyd edildiyi kimi, inkarolunmaz reallıqdır (mənanın re-verballaşmasının fon biliklərdən asılılığı ilə bağlı daha ətraflı bax: [19, c.670-675]).

Bütün bunlar isə, P.D.İvlevanın da vurğuladığı kimi, mətnlə bağlı müəyyən “həllənilməz” çətinliklərin, başqa sözlə desək, məntiqi dalarların, məntiqi çıxmazların yaranmasına yol açır. Belə ki, ilkin olaraq, mətnə bir anlam yüklənilməsi halda, “nəticədə” – məndən və ona qazandırılan anlamda fərqli ideya ilə qarşılaşmaq mümkün olur. [17, c.4-6]. Məhz, bu “çıxmazlar” J.Derridanın kifayət qədər ifrat mövqeyin səsləndirilməsinə təşviq edir: poststrukturalist filosof, ümumiyyətlə, heç bir mətnin daimi anlamının, ideyasının olmadığını iddia edir.

Dekonstruksiya nəzəriyyəsi poststrukturalistlər tərəfində irəli sürülsə də və hal-hazırda postmodern təhkiyənin əsas ifadə aparatı sırasında işlək nümayiş etdirməkdə ols da, təbii ki, bu heç də o anlama gəlmir ki, daha öncələr bu üsuldən bədii mətn törədici vasitə kimi yararlanılmamışdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, A.Kristi öz yaradıcılığında folklor irsindən, mifologiyadan hazır mətnlərin dekonstruksiya formatlı yeni interpretasiyasının təklif etməklə öz oxucusunun fon biliklərini, mədəni kodlarını aktuallaşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Onun belə formatlı yaradıcılıq nümunələri sırasında “Heraklin qəhrəmanlıqları” adlı novellara məcmuasına daxil olan əsərlərinə qeyd etmək olar. “Heraklin qəhrəmanlıqları” adlı əsərində adından da göründüyü kimi, yunan mifologiyasındakı Herakl haqqındakı əfsanəyə əlyuziya əsasında meydana gəlməklə kifayətlənməyərək, 12 qəhrəmanlıqla bağlı süjet elementinin XX əsr reallığındakı detektiv əsərin reallığı müstəvisində təkrarən aktuallaşdırılmışdır.

A.Kristi novellalar toplusunun adında fon biliyinə xitabla kifayətlənməyərək, oxucusunu yönləndirmək və yunan mifologiyasındakı Heraklin, məhz, hansı qəhrəmanlığı ilə bağlı əsərin dekonstruksiyasına yer veriyinə “eyham” vurmaq (oxu: əlyuziya) məqsədilə ayrı-ayrı novella başlıqlarında da ya tam iqtibasa yer vermiş, ya da dekonstruksiya mahiyyətli mətn permutasiyalarına yol vermişdir. Məsələn, Heraklin IX qəhrəmanlı “İppolitanın kəməri” adlandırdığı kimi, eynilə A.Kristinin əsərinin IX novellası da “İppolitanın kəməri” adlandırdı və sonuca da süjet paralelliklərinə yer verilmişdir (bax: müqayisə üçün bax: [3]; [10]).

Bənzər dekonstruksiya elementlərini K.Abdullanın postmodern romanı “Yarımqıç əlyazmalar”ın təmsalında izləyə bilərik. Tənqidçilər tərəfindən parlaq dekonstruktivlik örnəyi [7]; [8]; [9] sayılan bu əsər Azərbaycan dil kimliyi daşıyıcıları üçün ən vacib presedent mətnlərdən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnlərinin dekonstruksiyası əsasında qələmə alınmışdır. Müəllif milli mədəni kodlarına xitab etməklə oxucusunun fon biliyini

⁴¹ ADU-nun eyni doktorantı. musavi.samira@mail.ru

aktuallaşdırır və bu zaman present onimlərdən, arxaikləşmiş leksikadan istifadə etməklə yanaşı müəyyən süjet paralelliyinə yol verir və alternativ mətn variantını ərsəyə gətirməklə mətn interpretasiyasının fərdi variantını təklif edir. Yazar bəzi oxucularının müvafiq fon biliyindən məhrum ola biləcəyini ehtimal edərək özü bu məqam haqqında romanın önsözlərinin birində məlumat verir: “*Yəqin, dərk etdiniz ki, mən qədim Azərbaycan dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud” [1]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, A.Kristi də novellalar məcmuusunun giriş hissəsində əsas personajı Erkül Puaronun “dili ilə” cinayət hadisələrinin gedişatının ciddi təfəssilini və bilvasitə yunan mifologiyasındakı 12 qəhrəmanlığın süjet xəttinə uyğun “seçildiyini” etiraf etmişdir [3].*

K.Abdullanın “Yarımqıç əlyazmalar” əsərində müəllif intensiyasını açıqlayan implisit informasiya bilavasitə fon biliklərinə malik olan auditoriya üçün “hesablanaraq” qələmə alınmışdır. Mülli mədəniyyətə dair fon biliyinə malik olmayan oxucu, o cümlədən xarici oxucu (əsərin çox sayda tərcüməsinin mövcudluğundan çıxış etsək) həmin dərinliyə və ya implikaturadakı mesajı deşifrə etməyə qadir olmayacaqdır. Yəni, onun üçün bu bədii mətn maraqlı kolliziyalı ilə cəlbedici olan gözəl sənət əsəri təəssüratı bağışlasa da, *müəllif – oxucu – mətn* labirintlərinin dolanbaclarında gizlədilmiş informasiya tam mənası ilə açıqlanmayacaqdır. Daha dəqiq desək, bunun üçün əlavə şərh və izahat tələb olunur ki, yalnız bu halda fon biliklərinin ektopolyasiyası implikaturanın deşifrəsi gerçəkləşə bilər. Həmin ilm-ə-ilmə “tikilmiş”, daha dəqiq desək, müasir mətnə arxaikləşdirmə, “köhnələndirmə” effekti qazandırmıy, hədəfləyən fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji elementlərdən bəzilərinə nəzər salaq.

Xatun, xatundun ər yigidin işinə qarışamaz [4, s.42]. Göründüyü kimi, burada müasir Azərbaycan dilində igid variantında işlək olan leksik vahidin arxaik variantına – yarımqıç sənətə istifadəsinin yer aldığı variantına müraciət edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının orijinal mətnində igid sözünün məhz yigid variantından istifadə edilir: *Səğdir-əsəndir yigüdlərim qırdırmadım* [4, s.106]; *Ala gözli üç yüz yigidin mana vergil...* [4, s.107]. O da maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində y əsərinin anlaut mövqeyinə artımı ilə səciyyəvi olan leksik variantlara geniş şəkildə təsadüf edilir. Nümunələrdə *yüz (> üz); yuca (> uca)* sözlərin işlənmə faktına diqqət edək: *Alca qanın yer yüzinə dökin* [4, s.106] ; *Qarşu yatan dağın yuqlımsı idi yucaldı, axır!* [4, s.111].

Xatırladaq ki, proteza adı altında fərqləndirilən bu fonetik hadisə zamanı sözün əvvəlindəki sait səsin əvvəlinə samit səs artırılabilir [6,s.117-122]. Onu da qeyd edək ki, söz əvvəlində y səsinin artımının müasir Azərbaycan dialektləri üçün hələ də aktual olmaqla davam etdiyini vurğulayan dilçilər bu fonetik hadisənin hələ XI əsrdə mövcud olan əlyazmalarda öz təsdiqini tapdığını, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yazıya alındığı dövrdən etibarən XVIII əsr ədəbi dilimiz üçün çox yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini bildirmişlər [5, s. 87]. Başqa sözlə desək, K.Abdulla öz müasir bədii mətnin “köhnələndirilməsi” üçün bu fonetik hadisəyə müraciət etməsi heç də təsadüfi sayıla bilməz.

Nəticə. Yekun olaraq bildirmək istədik ki, bədii diskursda fon biliklərinin ən maraqlı, maraqlı olduğu qədər də qəliz reallaşma formatı kimi dekonstruksiyanı qeyd etmək olar. Fon biliklərinin ortaqlığının olmaması şəraitində və ya ən azından, kənar mədəniyyət daşıyıcısı kimi sonradan mənimsənülən fon biliklərinin qeyri-mövcudluğu şəraitində dekonstruksiya formatında reallaşmış mətnin implisit mənasının tam və dolğun anlaşılması mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Yarımqıç əlyazma. Yenidən işlənmiş ikinci nəşr. - Bakı: Mütərcim, 2012. - 288 s.
2. Christie A. The Labours of Hercules <https://ia902808.us.archive.org/22/items/ac260220/The%20Labours%20of%20Hercules%20%28Poirot%20stories%29.pdf>
3. Christie A. The Labours of Hercules <https://ia902808.us.archive.org/22/items/ac260220/The%20Labours%20of%20Hercules%20%28Poirot%20stories%29.pdf>
4. Kitabi – Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşmiş mətn variantı və müqəddimə S.Əlizadə və F.Əzəzalov) Bakı: Yazıçı, 1988
5. Məmmədli, M. O. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, “Zərufi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
6. Musayeva T. Azərbaycan dilində fonoloji səviyyədə artıqlıq prosesi // Filologiya məsələləri, № 4 2019, s.117-122 [http://an.az/download/meqale/filologiya_mesaleleri/2019/04/60\(meqale\).pdf](http://an.az/download/meqale/filologiya_mesaleleri/2019/04/60(meqale).pdf)
7. Nərgis. Kamal Abdulla: Postmodernizmdən milli özünəməxsusluğa | yazı <http://www.an.az/download/meqale/edebiyat/2019/iyul/666407.htm>
8. Nərgis. Kamal Abdulla: Postmodernizmdən milli özünəməxsusluğa II yazı <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/4232-kamal-abdulla-postmodernizmden-milli-ozunemexsusluqa>
9. Statkiyevič M. Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazması”ndan yarımqıç əlyazmaya doğru: yazı eposu qarşı // 525-ci qəzet, 30 sentyabr, 2012. <https://525.az/news/753-kamal-abdullanın-yarimciq-elyazmasindan-yarimciq-elyazmaya-dogru-yazi-eposu-qarsi>
10. The Labors of Hercules <http://www.persus.tufts.edu/Herakles/labors.html>
11. Бойко Л.Б., Горюкова, К.А., Шевченко, Н.Г. Фоновые знания и проблемы обучения и интерпретации текста // Мова: класичне – модерне – постмодерне, 1995. Вип. 1-2, С.102-107 <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/17154/1/102-106.pdf>
12. Вдовина А.В. Этика деконструкции особая стратегия интерпретации // Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право. 2011. № 20 (115). Выпуск 18, с. 254-258. <https://core.ac.uk/download/pdf/151225338.pdf>
13. Горжая А. А., Маринина Г. И. Пространственно-структурированная модель в анализе комического: когнитивно-дискурсивный аспект // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2018, №11(89), с. 321-325, <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvenno-strukturirovannaya-model-v-analize-komiceskogo-kognitivno-diskursivnyy-aspekt>
14. Деконструкция <https://mong.ru/wiki/Deconstructionist>
15. Деконструкция // Философия: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики. Под редакцией А.А. Ивина. 2004. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/308%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A6%D0%98%D0%AF
16. Деррида Ж. О грамматологии. М., 2000. Пер. с франц., вступит. ст. и комм. Н.С. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. - 512 с.
17. Ивлиева, П. Д. Деконструктивизм как часть семантического поля литературоведения / П. Д. Ивлиева. — Текст : непосредственный // Филология и лингвистика в современном обществе : материалы I Междунар. науч. конф. (г. Москва, май 2012 г.). — Москва : Ваш полиграфический партнер, 2012. — С. 4-6. — URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/27/2349>
18. Карась Л. Что такое деконструкция и почему вне текста нет ничего <https://theoryandpractice.ru/posts/19341-cto-takoe-dekonstruksiya-i-pochemu-vne-teksta-net-nichego>

19. Киселева Л.А. Сергеева Л.А. Интерпретация образа в процессе ревербаллизации смысла // Вестник Башкирского университета, 2020, Т.25, №3, с.670-675 <https://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-obraza-v-protsesse-reverbalizatsii-smysla>
20. Кузнецова А.В. Эстетическая когнитивная постмодернизма: жанр как игра // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2020. № 3. С. 153-161. https://www.library.ru/download/elibrary_43995737_80132772.pdf

Açar sözlər: fon bilikləri, mətn permutasiyası, dekonstruksiya, bədii diskurs, Ağata Kristi, Kamal Abdulla
Ключевые слова: фоновые знания, перестановка текста, деконструкция, художественный дискурс, Агата Кристи, Камаль Абдулла
Key words: background knowledge, text rearrangement, deconstruction, literary discourse, Agatha Christie, Kamal Abdullah

Деконструкция - как один из наиболее сложных методов реализации фоновых знаний Резюме

В статье рассматривается деконструкция как один из форматов вербализации фоновых знаний. Выясняется то, что, во многих случаях авторы, использующие этот инструмент пермутации текста, исходят из наличия фоновых знаний своей читательской аудитории в определенном направлении. В противном случае реализация семиозиса в формате общения писателя-читателя была бы невозможна. В рамках статьи автор анализирует со ссылкой на произведение британской писательницы, королевы детективов Агаты Кристи «Подвиги Геркулеса», а также роман азербайджанского писателя Камала Абдуллы «Неоконченная рукопись». Выясняется, что в первом случае автор обратился к греческой мифологии, а во втором – к национальному фольклорному наследию.

Deconstruction is one of the most complex methods of implementing background knowledge Summary

The article examines deconstruction as one of the formats for verbalizing background knowledge. It turns out that, in many cases, authors using this text permutation tool assume that their readership has background knowledge in a certain direction. Otherwise, the implementation of semiosis in the format of communication between a writer and a reader of a text would be impossible. As part of the article, the author analyzes with reference to the work of the British writer, queen of detective stories Agatha Christie, “The Labors of Hercules,” as well as the novel “The Unfinished Manuscript” by the Azerbaijani writer Kamal Abdullah. It turns out that in the first case the author turned to Greek mythology, and in the second - to the national folklore heritage.

Rəyçi: filol.e.d, Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı